

Мартінова Ірина Василівна,

здобувачка вищої освіти ступеня доктора філософії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

orcid.org/0009-0005-7041-7404

irynayasna@gmail.com

КОНЦЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ ОРКЕСТРІВ ЯК ЯВИЩЕ КУЛЬТУРИ

Запропонована стаття є спробою окреслити важливий напрям мистецької діяльності вітчизняних військових оркестрів. Політична ситуація в Україні поряд із різними видами діяльності висунула на чільне місце публічно-виконавську функцію військових оркестрів. Розглянуто діяльність військово-мистецьких колективів, які у своїй роботі поєднують інструментально-виконавський універсализм із професійним вишколом військовиків. Метою розвідки стало створення соціокультурного портрету концертної діяльності військових оркестрів сучасної України. Описано комунікативні властивості виконуваної музики, її іманентну потребу в публічній реалізації, здатність соціалізувати індивідів і формувати певні соціальні групи в активні спільноти. Новизна статті полягає у спробі здійснити валоризацію військово-оркестрового виконавства з позицій системи сучасних соціокультурних та моральних цінностей. Концертна діяльність музичних колективів здійснюється з використанням як традиційних, так і інноваційних методів проведення виступів. Під час концертного виступу виконавці і слухачі об'єднуються за допомогою тембрально-акустичної енергії у спільний культурний простір, де колектив військових музикантів репрезентує модель соціуму художньо обдарованих особистостей, об'єднаних у єдине ціле гуманістичною спрямованістю мистецької ідеї. Твори із загального репертуару оркестру підбираються з урахуванням соціокультурних особливостей конкретної аудиторії та місця, де буде виконуватися концертна програма. Це відрізняє підготовку до концерту військового оркестру від цивільного, оскільки концертна програма цивільного оркестру, як правило, складається без особливого врахування соціального складу аудиторії та стану «концертного майданчика». Натомість військовому оркестру часто доводиться виконувати свою програму на відкритому просторі.

Ключові слова: військовий оркестр, військові музиканти, військові диригенти, культурний потенціал, соціальний вплив, культурний простір, культурні форми.

Martynova Iryna,

Postgraduate Student at the Department

of Musical Ukrainian Studies Instrumental Folk Art

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

orcid.org/0009-0005-7041-7404

irynayasna@gmail.com

CONCERT ACTIVITY OF THE MILITARY ORCHESTRAS AS A CULTURAL PHENOMENON

The proposed article is an attempt to outline an important area of the artistic activity of domestic military orchestras. The political situation in Ukraine, along with various types of activities, has brought to the forefront the public performance function of military orchestras. The activities of military-artistic ensembles, which combine instrumental performance universality with the professional discipline of military personnel in their work, are examined. The aim of the research is to create a socio-cultural portrait of the concert activities of contemporary Ukrainian military orchestras. The communicative properties of the performed music, its inherent need for public realization, and its ability to socialize individuals and form specific social groups into active communities are described. The novelty of the article lies in the attempt to valorize military band performance from the standpoint of the system of modern socio-cultural and moral values. The concert activities of musical ensembles are carried out using both traditional and innovative performance methods. During a concert performance, musicians and listeners unite through the timbral-acoustic energy into a shared cultural space, where the ensemble of military musicians

represents a model of a society of artistically gifted individuals, united into a whole by the humanistic orientation of the artistic idea. The pieces from the general repertoire of the orchestra are selected considering the socio-cultural characteristics of the specific audience and the venue where the concert program will be performed. This distinguishes the preparation for a military orchestra concert from that of a civilian one, as the concert program of a civilian orchestra is typically compiled without special consideration of the social composition of the audience and the condition of the «concert venue». In contrast, a military orchestra often has to perform its program in combat positions.

Key words: military orchestra, military musicians, military conductors, cultural potential, social impact, cultural space, spiritual needs, cultural forms.

Вступ. Історія суспільна та історія мистецька – це два паралельні світи, які у своєму існуванні постійно взаємодіють. Інтеграція вітчизняної культурології у світовий культурний простір, розвиток музичної психології, лінгвістики та соціології, підключення до світової онтологічної системи нових категорій та формувань, створення глобального понятійного апарату, що вводить в обіг нову мистецьку термінологію, інтелектуалізація виконавського процесу спонукають до перегляду традиційних знань оцінок та узагальнень.

Українська політична сучасність, трансформаційні процеси у сфері військово-музичного мистецтва, серед іншого, актуалізують тему соціокультурної функції виконавства військових оркестрів. Отже, **метою статті** є створення сучасної соціокультурної характеристики концертної діяльності військових духових оркестрів України.

Новизна змісту статті полягає у спробі здійснити валоризацію військово-оркестрового виконавства з позицій системи сучасних соціокультурних та моральних цінностей.

Практичне значення: матеріал статті поглиблює та розширює пізнавальний контент військового мистецтва і може бути корисним у курсах з історії мистецтва, культурології, історії музики, музичної соціології та психології, теорії військового диригування, а також у курсах історії військової музики.

Під час написання статті були використані такі методи дослідження: **аналітичний** – для вивчення науково-методичної літератури за темою та аналізі стилістики репертуару військових оркестрів; **семіотичний** – у процесі розкриття явищ музичного мистецтва як системи знаків; **компаративний** – для виявлення репертуарних особливостей і порівняння військових та цивільних мистецьких функцій; **структурно-функціональний** – для з'ясування складників соціокультурного впливу музики

на формування суспільно зрілої особистості. **Методологічними засадами** статті є філософське положення про відносність теоретичного знання, об'єктивності єдності та суперечностей між каноном та актуальним реальним явищем, що зумовило принциповий підхід до провідних культурологічних категорій статті – концертно-військової та концертно-цивільної соціокультурної функціональності.

Виклад основного матеріалу. Одними з найважливіших функцій соціально-культурної діяльності, на нашу думку, є культурно-освітня, виховна та комунікативна функції. Виконання цих функцій спрямоване на забезпечення безперервного суспільного розвитку та освіти, сприяє збагаченню духовного світу людини, розвиває емоційну культуру, забезпечує творче натхнення (Філіна, 2016, с. 85). У просторі військово-музичного виконавства ці функції реалізуються через концертну діяльність військових оркестрів.

Як філософську категорію та іманентну властивість цивілізованого менталітету наукова думка визначила концертність у 80-ті роки ХХ ст. «Залежно від об'єкта, що розглядається, концертність трактується: 1) як музично-естетична категорія; 2) як поняття, яким визначається специфіка концертної ситуації, механізм комунікації...» (Варданян, 2021, с. 4).

Тоді ж як художню інтерпретацію, своєрідну персоніфікацію концертності було визнано концерт як окремий вид музичного мистецтва. Реалізація концертності відбувається на різних рівнях матеріального та ідеального буття. Засобами музичної комунікативності концертність формує ментально-поведінкові моделі, які зумовлюються чотирма основними факторами: духовною інтенсивністю середовища; рівнем економічної стабільності у державі, характером культурної інфраструктури та змістом освіти слухачів (Левко, 2021, с. 7; Філіна, 2016, с. 84).

Концерт військового оркестру – це завершена форма публічного виступу, виконання музичних творів за заздалегідь розробленою програмою, що базується на власних законах побудови та власних художніх принципах, водночас це загальнодоступна форма культурно-просвітницької роботи зі значним виховним потенціалом (Хованець та ін., 2014, с. 190). Основна функція концерту – формування естетичного смаку та естетичних почуттів, залучення людей до світу прекрасного, виховання соціально адекватної самоідентифікованої креативної динамічної особистості. Ефект концерту залежить від якості номерної драматургії, від створеної духовної атмосфери та витриманого ритму.

У концертній сфері відбиваються актуальні проблеми суспільного життя, масової культури, доступності адекватного гуманістичного мистецтва широким верствам населення. Саме в концертності реалізується рівень професіоналізму в художніх галузях, затребуваності таланту, тобто те, що визначає генеральні напрями культурної політики, які охоплюють усі сфери буття – від засобів масової комунікації, реклами та одягу до психологічного типу особистості.

Із погляду соціології та психології концертність як концертний жанр сприяє встановленню емоційних зв'язків між людьми, задовольняє сенсорний голод, який безпосередньо пов'язаний із психофізіологічними властивостями конкретної особистості, а також ментальністю конкретних суспільних груп. Інакше кажучи, музично-концертне дійство є потужним засобом виховання та розвитку комунікативних навичок (Варій, 2002, с. 80; Левко, 2021, с. 6).

Сьогодні науково доведено, що музика як комунікативний засіб є набагато потужнішою, ніж інші види мистецтва, оскільки її хвилюва природа не підлягає свідомому контролю. Поряд із тим справжня музична комунікація відбувається в результаті збігу соціально-психологічних установок музиканта та слухача, між культурно однорідними «музикантом-передавачем» та «слухачем-приймачем». Водночас завдяки майстерно підібраній програмі імпліцитно спрацьовує просвітницько-виховна функція концерту. Окрім того, оскільки рівень комунікативних навичок слухача визначає

його приналежність до певної субкультури, він прагне отримати додаткову вербальну інформацію про зміст виконуваних творів, звертаючись до оркестрантів або інших слухачів, здійснюючи, таким чином, додаткову вербальну комунікацію, створену ситуацією концерту (Варій, 2002, с. 134; Левко, 2021, с. 7).

Постановка концерту вимагає універсальних знань законів творчості та сутності різних жанрів. Технології організації концертних програм військових оркестрів відіграють значну роль в ідейно-моральному та естетичному вихованні громад концертними засобами. За умови, що контрастне розташування високохудожніх номерів, об'єднане певною гуманістичною ідеєю, прослухана музика спонукає слухачів до подальшого спілкування, обговорення своїх вражень. Якщо слухачі задовільнили свої духовні потреби і відчують емоційне піднесення, можна стверджувати, що сценарій концерту дав оптимальний результат і найвищу мету музикантів досягнуто.

Очолює усе багатовекторне і поліфонічне дійство концерту диригент (Хованець та ін., 2014, с. 190). Військового диригента порівнюють із двома професіоналами – режисером драматичного театру і регулювальником руху, адже функція диригента полягає не тільки в тому, щоб координувати між собою різні групи в оркестрі для злагодженої гри, інколи військовому диригенту доводиться займатися й організацією концерту. Він повинен визначити тему, форму проведення концерту, узгодити дату, час і місце, скласти програму, розробити сценарій, переглянути, відібрати і підготувати концертні номери, продумати текст конферансу та підготувати солістів, організувати рекламну кампанію, за можливості підготувати і поширити запрошення, подбати про афіші, організувати технічне забезпечення концерту, провести репетицію, продиригувати концерт, забезпечити лаштунки та їх обладнання, здійснити контроль за трансферами виконавців і учасників.

Що ж до безпосередньо музичних обов'язків, то диригент повинен точно знати партитуру твору і вказати музикантам момент вступу. Оркестр – не машина, а партитура – не точна інструкція до застосування. Авторський текст – це не непорушна даність, а лише точка відліку для диригента для створення його власного прочитання і бачення виконуваного твору. Він

повинен мовчки, тільки жестом, донести свої наміри оркестрантам: темп, нюанси, динаміку, характер музичної фрази, особливості балансу оркестрової фактури. Такий невербальний спосіб комунікації здійснюється не лише жестами, а й усім корпусом.

Оскільки засоби музичної виразності: звук, ритм, тембр перетворюються на музичну мову в творі лише у контексті конкретного герменевтичного поля, то для повного розуміння смислових аспектів твору необхідно володіти знанням семантики цієї доби, тому професійний обов'язок диригента – це постійне самовдосконалення професійної майстерності. Комунікабельність, знання колективної психології та психології індивідуума, уміння відтворити повністю твір уявно, внутрішнім слухом, оперативність, спостережливість, кмітливість, здатність до аналізу і самоаналізу, вірна артикуляція, чітка дикція, чиста інтонація, уміння читати з аркуша, відчуття часу музичного та об'єктивного, акустичних вертикалі та горизонталі, розуміння темпової, інтонаційної та ладотональної драматургії, структурно-фактурних взаємодій – ось далеко не повний перелік вимог, які висуває виконавська діяльність диригента. Увесь цей комплекс, сукупність духовного та естетичного досвіду сприяє вірному прочитанню музичного тексту, транспозиції його знакової фіксації в емоційно-раціональну ідеальну акустичну форму смислу (Хованець та ін., 2014, с. 190).

Незмінне прагнення кваліфікаційного зросту вплинуло на зміст професійної освіти українських військових диригентів. У закладах вищої освіти для військових музикантів було реформовано освітні програми значним розширенням блоку гуманітарних дисциплін, а у практичних заняттях, окрім технічної підготовки, акцентовано увагу на евристичних та дискусійних методах навчання, напрацьовано значний обсяг сучасної методики військово-оркестрової підготовки. Як результат, протягом останнього тридцятиліття в Україні з'явилася нова генерація обдарованих ініціативних динамічних військових диригентів: Ігор Кішман, Михайло Рябоконт, Ігор Биковський, Роман Велігорський, Любомир Сукенник, Максим Гусак, Богдан Задорожний, Микола Смаль, Богдан Катриняк, Роман Павлів та ін. І не дивно, що чимало з них мають дві, а деякі й три

вищі освіти. Учені звання отримали Володимир Скрипчук та Вадим Горбаль, почесне звання заслуженого артиста України присвоєно Володимиру Скрипчуку, Юрію Мельнику та Павлу Осінському, а Юрій Копач удостоєний державної нагороди «Заслужений працівник культури України».

Змінена політична ситуація країни відчинила кордони для українців, і військові музиканти отримали можливість брати участь у міжнародних мистецьких акціях конкурсах, фестивалях, об'єднаних концертах, де своїми виступами неодноразово підтверджували високу фахову культуру. Населення Італії, Польщі, Франції, Німеччини, Нідерландів, країн Балтії, Американського континенту радо вітало музикантів з України. Слава про майстерність військових музикантів випереджала їх, і незабаром за участю музикантів Євросоюзу було започатковано практику обміну досвідом: закордонні музиканти почали приїжджати в Україну і давати уроки майстерності, проводити показові заняття з диригування, організації репетиційної роботи, тощо. Тактика творчого обміну значно розширила професійний світогляд українських оркестрантів, позначилася на характері і змінила структуру концертних програм. Стратегічним концептуальним стрижнем укладання програм став патріотизм, поєднаний із тенденцією до **використання якнайширшого спектру творів, різноманітного за жанровим нахилом та змістом**. Аналіз концертних програм останнього двадцятиліття свідчить про успішну реалізацію цієї тенденції.

Особливо важливим і цінним видається методичне введення у концертні програми творів **складної великої форми сучасних композиторів**, адже саме завдяки їх звуковим хвилям відбувається глибинна інтелектуалізація свідомості слухачів (Філіна, 2016, с. 84). Очевидно, що на тлі величезної інформаційної втоми населення і властивої середньостатистичному слухачеві інерції сприйняття (опір новаторству) шедеврів сучасної музики ускладнене. Не раз навіть відвідувачі симфонічних концертів воліють почути знайому для них популярну програму, ніж творіння «серйозної музики» сучасних авторів. Однак принцип «я вас слухаю, а ви мене розважайте» діє лише в межах т. зв. легкої популярної музики, яка, своєю чергою, є лише інтермедією у звуковому космосі. Зміст

сучасної музики, спираючись на історичні традиції, підключив нові настрої та образи (катастрофи, психологічної та соціальної деструкції), а традиційні, пов'язані з біблійною тематикою образи та сюжети, наповнив новим смыслом (Горбаль, 2019, с. 27–28). Тож, виявляючи артистичну допитливість та відвагу, військові музиканти вводять у свій концертний репертуар, доти не популяризовані твори сучасної класичної музики, імена авторів якої вперше дізнаємося саме завдяки концертній практиці військових оркестрів. Це українські композитори Валерій Антонюк (симфонія № 5 «Про війну»), Ірина Алексійчук («Колискові очерету» – кантата-містерія у п'яти частинах для солістів, мішаного хору і симфонічного оркестру на вірші Олени Степаненко), Золтан Алмаші («Симфонієтта»), Олександр Яковчук (Симфонія № 8 «Нескорені» для великого духового оркестру), Юрій Шевченко («Ми Є!»), Едвард Кравчук («Концертино для духового оркестру»), Сафет Джемалядінов оркестрова сюїта «Поранені пісні»), Борис Школовий (численні твори для військового духового оркестру), зарубіжні композитори, зовсім невідомі в Україні: Бен Бьортт, Гєри Райдстром, Майк Хопкінс, Рєнди Том, Чарльз Л. Кємпбєлл, Кристофер Бойс, Ейтан ван дер Рин, Пєр Холлберг, Ричард Гимнс, Ричард Кинг, Карен Бєйкер Ландерс, Джордж Уоттерс II, Алан Роберт Мюррей, Майкл Силверс, Уайли Стейтемєн, Лон Бендер.

Не тільки народна, а й жанри розважальної музики зарубіжжя, деякі з яких були просто заборонені за часів СРСР, такі як поп, техно, фанк, нова хвиля, рок, поп-рок, фолк-рок, панк-рок, геві-метал, реп, ігрові саундтреки, політичний хіп-хоп, джаз, кроссовер, електромузика, включено у концертні програми і позитивно сприймаються як молодим поколінням, так і слухачами середнього віку.

Із метою створення оригінальних акустичних ефектів застосовують темброву комбінаторику, тобто у традиційний інструментальний склад оркестру вводяться інструменти різних народів світу (духові інструменти Кавказу, африканські духові та ударні, шотландські волинки); звучання електроінструментів, як суто інструментальні барви застосовується вокал прийомом *montogando*, як сольний, так і хоровий.

Таким чином, концертну діяльність вітчизняних військових оркестрів можна інтерпретувати

як механізм, який інкрустує автентичне музичне мистецтво України, її культурний код у світовий соціокультурний простір.

Висновки. 1. Період незалежності відзначається насиченістю інноваційних подій у сфері публічної діяльності військово-мистецьких колективів. Реалізація концертної функції здійснюється з використанням як традиційних, так і інноваційних методів проведення виступів. 2. Сьогодні військовий духовий оркестр України – це справжній бренд, який передбачає мистецький колектив, що поєднує інструментально-виконавський музичний універсалізм із професійним вишколом військовиків. 3. У процесі концертного виступу оркестр і слухачі об'єднуються тембрально-акустичною енергетикою у єдиний культурний простір, у якому колектив **військових музикантів репрезентує взірець соціуму художньо обдарованих індивідуальностей, об'єднаних у цілісність гуманістичною спрямованістю мистецької ідеї.** 4. Імплицитний образний та інтелектуальний діалог, який відбувається поміж музикантами та слухачами під час виконання твору, комунікативний стан свідомості слухачів є **важелями** культурної соціалізації, оскільки саме недостатність особистого досвіду комунікативних навичок провокує асоціальну поведінку соціопата. 5. Серед соціокультурних функцій концертності як культурологічної категорії на чільне місце висувуються її освітня функція, її роль у онтологічному поступі, вихованні соціально адекватної поведінки, формуванні та збагаченні культурного тезаурусу, здатності до самостійних креативних суджень, тощо. 6. Концертна ситуація відповідає запиту сучасного суспільства в активних, діяльних, цілеспрямованих особистостях, які здатні ефективно і позитивно комунікувати з навколишнім світом, усвідомлюючи при цьому власну окремішність та особистісну цінність. У світлі вищесказаного, якщо розглядати соціалізацію як наслідок складного процесу набуття життєвого досвіду в людському суспільстві, то **концертну ситуацію можна вважати одним зі знакових механізмів соціалізації.** 7. Концертні програми характеризуються розмаїттям музичних форм і жанрів, творами значної тривалості та мініатюрами, пісненими маршами, популярною та танцювальною музикою. 8. Стилїстичною особливістю концертного

репертуару військових оркестрів є тенденція до формування кожним колективом власного унікального репертуару, більшість творів з якого іншими колективами не виконується. Виняток становлять окремі зразки сучасної популярної музики. З огляду на це, можна зазначити, що і на цьому рівні у просторі концертності спостерігається вдале поєднання властивостей комунікативності з тенденціями до індивідуалізму.

9. Значний ідейно-виховний підтекст кожного окремого концерту вимагає від його організаторів і, насамперед, від диригента, значних інтелектуальних та організаційних зусиль. У цьому відношенні успіх концерту залежить від добре продуманої програми.

10. Твори із загального репертуару оркестру підбираються з урахуванням соціокультурних властивостей конкретної слухацької аудиторії та місця, де буде виконуватися концертна програма. Це відрізняє підготовку до концерту військового оркестру від цивільного, оскільки концертна програма цивільного оркестру не складається урахуванням соціального складу публіки та стану «концертного майданчика», натомість військовому оркестру не раз доводиться виконувати програму в польових умовах.

11. Серед багатьох концертних форм найбільшою популярністю зараз користуються виступи з елементами театралізації, шоу, флешмоби, і тут реалізується

ще одна характерна ознака військового оркестру – його мобільність.

12. Складання сценарію сучасного концерту військового оркестру часто передбачає візуалізацію основної ідеї та змісту виконуваного твору. Для цього активно застосовуються світові досягнення в технічному забезпеченні концертних виступів, основними з яких є акустична та світлова електроніка, різноманітні синтезатори, звукозаписна апаратура, електроінструменти, техніка екранізації музикантів із прийомами наближення та віддалення окремих виконавців, зміни ракурсів зображення, кліпи, світлові інсталяції, прийоми театралізації, шумові імітації.

13. Міжнародні контакти, творчі обміни за останні тридцять роківувели українські військові оркестри у світовий культурний контекст, збагативши їхні програми раніше невідомими у нашій країні, жанрами популярної музики, оригінальними творами класичної та розважальної музики видатних сучасних авторів зарубіжжя.

14. Протягом тридцятиліття в Україні сформувалася генерація патріотично налаштованих, соціально динамічних військових музикантів-духовиків та військових диригентів, евристичних та ініціативних інтелектуалів, які гідно репрезентують у цивілізованому світі поліфонічність української музичної культури.

Список використаних джерел:

1. Варданян, О.І. (2021). Жанрово-стильова природа концертності у творчості Арама Хачатуряна: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. Київ. 17 с.
2. Варій, М.Й. (2002). Соціальна психіка нації. Львів. 181 с.
3. Горбаль, Я.М. (2019). Соціальні функції музикування військових оркестрів Галичини першої половини ХХ століття. *Історія становлення та перспективи розвитку духової музики в контексті національної культури України та зарубіжжя*: зб. наук. праць. Вип. 11. С. 27–33.
4. Левко, В.І. (2021). Концерт як мистецьке явище в культурному просторі України другої половини ХІХ – початку ХХІ століття. *НАКККиМ*. 152 с.
5. Філіна, А.П. (2016). Культурний простір: основні його види та культурна діяльність суспільства щодо задоволення соціокультурних потреб громадян. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*, (1). С. 82–86.
6. Хованець, М., Ребендяга, В., Горман, О. (2014). Служба військового диригента в строю: навчально-методичний посібник. Львів: АСВ. 196 с.
7. Шейко, В.М. (2011). Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти): монографія. Акад. мистец. України, Ін-т культурології. 551 с.

References:

1. Vardanian, O.I. (2021). Zhanrovo-stylova pryroda kontsertnosti u tvorchosti Arama Khachaturiana [The Genre and Style Nature of Concertosity in the Works of Aram Khachaturian]: avtoref. dys...kand. mystetstvoznavstva. Kyiv. 17 s. [in Ukrainian].
2. Varii, M. (2002). Sotsialna psykhyka natsii [The social psyche of the nation]. Lviv. 181 s. [in Ukrainian].

3. Horbal, Ya.M. (2019). Sotsialni funktsii muzykuvannia viiskovykh orkestriv Halychyny pershoi polovyny XX stolittia [Social Functions of Music in Military Bands of Galicia in the First Half of the XX Century]. *Istoriia stanovlennia ta perspektyvy rozvytku dukhovoï muzyky v konteksti natsionalnoi kultury Ukrainy ta zarubizhzhia*: zb. nauk. prats. Vyp. 11. S. 27–33. [in Ukrainian].

4. Levko, V.I. (2021). *Kontsert yak mystetske yavyshche v kulturnomu prostori Ukrainy druhoi polovyny XIX-pochatku XXI stolittia* [The concert as an artistic phenomenon in the cultural space of Ukraine in the second half of the XIX-early XXI century]. NAKKKiM. 152 s. [in Ukrainian].

5. Filina, A.P. (2016). Kulturnyi prostir: osnovni yoho vydy ta kulturna diialnist suspilstva shchodo zadovolennia sotsiokulturnykh potreb hromadian [Cultural space: its main types and cultural activities of society to meet the socio-cultural needs of citizens]. *Mizhnarodnyi visnyk: Kulturolohiiia. Filolohiiia. Muzykoznavstvo*, (1). S. 82–86. [in Ukrainian].

6. Khovanets, M., Rebendiaha, V., & Horman, O. (2014). *Sluzhba viiskovoho dyryhenta v stroiu* [Service as a Military Conductor in Formation]: navch.-metod. posibnyk. Lviv: ASV. 196 s. [in Ukrainian].

7. Sheiko, V.M. (2011). *Kultura Ukrainy v hlobalizatsiino-tsyvilizatsiinomu vymiri (istoryko-metodolohichni aspekty)* [Culture of Ukraine in the Globalization and Civilization Dimension (Historical and Methodological Aspects)]: monographiia. Akad. mystets. Ukrainy, In-t kulturolohii. 551 s. [in Ukrainian].